

Rosana Ratkovčić
Tea Trumbić

Sveučilište Sjever
Odjel za umjetničke studije
Rosana Ratkovčić
rosana.ratkovic@zg.t-com.hr

Hrvatski restauratorski zavod
Odjel za zidno slikarstvo i mozaik
Tea Trumbić
ttrumbic@hrz.hr

Izvorni znanstveni rad / Original
scientific paper
Primljen / Received: 20. 6. 2024.

UDK: 726.033.5:272(497.5 Vrbovac)
DOI: <https://doi.org/10.17018/portal.2024.4>

Novi prilozi istraživanju kapele sv. Martina u Dubravi kod Vrbovca – arhitektura i zidno slikarstvo

SAŽETAK: U radu su predstavljeni rezultati konzervatorsko-restauratorskih istraživanja i preventivnih restauratorskih radova izvedenih 2021. i 2022. godine na kapeli sv. Martina u Dubravi kod Vrbovca. Njihova interpretacija donosi nove spoznaje o graditeljskoj genezi kapele, kao i o povijesti, značenju, tehnologiji i stilskim obilježjima zidnog oslika u svetištu kapele. Ulomci zidnih slika sačuvani su na zidovima zaključka svetišta i pokazuju da je cijelo svetište vjerojatno bilo oslikano. Ikonografske, stilske i morfološke elemente koji se mogu očitati na slabo sačuvanim ulomcima, povezali smo s obilježjima koja se na zidnim slikama na području sjeverne Hrvatske pojavljuju oko sredine 15. stoljeća, što pruža i vremenski okvir za datiranje izgubljenog ciklusa zidnih slika u svetištu nekadašnje velike crkve, a današnje kapele sv. Martina.

KLJUČNE RIJEČI: kapela sv. Martina u Dubravi kod Vrbovca, konzerviranje-restauriranje, Zagrebačka biskupija, sjeverna Hrvatska, gotička arhitektura, poligonalno svetište, srednjovjekovno zidno slikarstvo, meki stil

U ovom članku predstavljamo rezultate konzervatorsko-restauratorskih istraživanja i preventivnih restauratorskih radova izvedenih 2021. i 2022. godine, na arhitekturi i zidnim slikama u kapeli sv. Martina u Dubravi kod Vrbovca.¹ Današnja kapela predstavlja gotičko svetište nekadašnje veće srednjovjekovne crkve,

koje je nakon rušenja lađe 1819. godine i zazidavanja trijumfalnog luka pretvoreno u kapelu, pa je nekadašnja crkva od toga vremena postala grobljanska kapela. (sl. 1) Kapela sv. Martina u Dubravi smještena je na povišenom terenu (Gradini), okružena starim grobljem, lijevo uz cestu Vrbovec – Dubrava. (sl. 2) Provedena konzervatorsko-restauratorska istraživanja pružila su nove uvide u dosadašnja saznanja o ovom spomeniku, koji se odnose na povijesne faze u gradnji i obnovi kapele, kao i na tehnologiju izrade te stilska, morfološka i ikonološka obilježja zidnog oslika u svetištu kapele.

Dosadašnja istraživanja

Kapela sv. Martina u Dubravi rijetko je bila predmet interesa znanstvenih istraživanja i slabo je zastupljena u znanstvenoj i stručnoj literaturi. O kapeli sv. Martina u Dubravi pisao je Ljudevit Šustek, dubravski župnik, u svojoj knjizi *Dubrava u povijesti*, u kojoj donosi podatke

¹ Konzervatorsko-restauratorska istraživanja izveli su restauratori Odjela za zidno slikarstvo Hrvatskog restauratorskog zavoda (HRZ) iz Zagreba, pod nadzorom Konzervatorskog odjela iz Zagreba i konzervatorice Martine Ožanić. Stručni tim na terenu, uz voditeljicu radova Teu Trumbić, činili su zaposlenici HRZ-a dr. sc. Ana Azinović Bebek, Bernarda Ratančić, Bojan Braun, David Bergant, Duško Čikara, Josip Brekalo, Katarina Gavrilica, Miroslav Jelenčić, Petar Samuel Pal, Ramona Mavar, Teodora Kučinac i Toma Prpić, vanjske suradnice Lejla Košćević i dr. sc. Rosana Ratkovčić, zatim Intrados Projekt d.o.o., Arheoprojekt i Vektra d.o.o.. Prirodnoznanstvene analize proveli su djelatnici Prirodoslovnog laboratorija HRZ-a (voditelj dr. sc. Domagoj Mudronja, Marijana Fabečić, Margareta Klofutar, Mirjana Jelinčić i Ana Bogi).

1. Pogled na jugoistočno pročelje kapele sv. Martina (arhiva HRZ-a, snimka: K. Gavrilica, 2022.)
Southeast facade of the chapel of St Martin (HRZ Archive, K. Gavrilica, 2022)

iz kanonskih vizitacija i povijesnih dokumenata.² Josip Buturac piše o kapeli sv. Martina u knjizi *Vrbovec i okolica*, pregledu župnih crkava i kapela na području Vrbovca.³ Stjepan Kožul predstavlja kapelu sv. Martina u knjizi *Sakralna umjetnost bjelovarskog kraja*.⁴ Lokalitet Dubrava, sa župnom crkvom sv. Margarete i kapelom sv. Martina, navodi Vladimir Peter Goss u svojem *Registru položaja i spomenika ranije srednjovjekovne umjetnosti u međuriječju Save i Drave*.⁵ Lelja Dobronić, Maja Cepetić i Milan Kruhek u svojim radovima pišu o Dubravi kao značajnom lokalitetu u kontekstu povijesnih istraživanja krajiških obrambenih utvrda te zemljišnih posjeda zagrebačkih biskupa i njihovih granica.⁶

Godine 2007. u dogovoru s nadležnim Konzervatorskim odjelom u Zagrebu, kapela sv. Martina upisana je na Listu preventivno zaštićenih kulturnih dobara te su počela konzervatorsko-restauratorska istraživanja u svetištu kapele, što je dokumentirano u *Izvještaju o konzervatorsko-restauratorskim istraživanjima žbukanih i slikanih slojeva, te konsolidaciji zidnog oslika u svetištu crkve sv. Martina u*

Dubravi u 2007. godini, pohranjenom u arhivu Konzervatorskog odjela u Zagrebu.⁷

Marina Valjato-Fabris i Drago Miletić izradili su 2010. godine neobjavljeni projekt prijedloga obnove kapele sv. Martina u Dubravi, koji tada nije realiziran.⁸ Autori detaljno opisuju zatečeno stanje kapele, spominju brojnost sačuvanih kasnogotičkih pojediniosti i fragmentarno sačuvane srednjovjekovne zidne slike te ističu vrijednost ove kapele zbog razmjerno malo sačuvanih crkava srednjovjekovnog razdoblja, kao i važnost njezine sanacije i primjerene prezentacije.⁹

Zorislav Horvat, u znanstvenom radu iz 2020. godine, na osnovu analize tlocrta svetišta i preostalih arhitektonskih elemenata, donosi prijedlog rekonstrukcije izvornog izgleda kapele.¹⁰ Izgradnju svetišta datira na kraj 15. stoljeća te iznosi pretpostavku da je svetište izvorno trebalo biti svodeno kasnogotičkim zvjezdastim svodom, ali je izvedena inačica gotičkoga križnog svoda.¹¹

2 ŠUSTEK, 1929.

3 BUTURAC, 1984, A.

4 KOŽUL, 1999.

5 GOSS, 2012, 73.

6 CEPETIĆ, 2013, 217–232; DOBRONIĆ, 1951, 245–347; KRUEK, 1994, 250–274; KRUEK, 1995.

7 FILIP, 2007. Istraživanja su vršena pod nadzorom Konzervatorskog odjela iz Zagreba i konzervatora Nevena Bradića, a u radnoj skupini nalazili su se Josip Brekalo, konzervator-restaurator, Adela Filip, restaurator, Vidoslav Barac, fotograf konzervator, i Rosana Ratković, povjesničarka umjetnosti.

8 VALJATO-FABRIS, MILETIĆ, 2010.

9 VALJATO-FABRIS, MILETIĆ, 2010, 41.

10 HORVAT, 2020, 220–231.

11 HORVAT, 2020, 220.

2. Pogled na današnju grobljansku kapelu sv. Martina iz zraka (snimka: S. Popović, Arheoprojekt, 2022.)
Present-day cemetery chapel of St Martin (S. Popović, Arheoprojekt, 2022)

O zidnim slikama u kapeli sv. Martina u Dubravi pisala je suautorica ovog članka u knjizi *Srednjovjekovno zidno slikarstvo u kontinentalnoj Hrvatskoj*,¹² kao i u navedenom *Izveštaju Konzervatorskog odjela u Zagrebu*.¹³ Od autora koji pišu o kapeli sv. Martina u Dubravi, ulomke srednjovjekovnih zidnih slika spominju samo Marina Valjato-Fabris i Drago Miletić, bez stilske analize i datacije, Stjepan Kožul navodi „da je kapela koncem 1975. godine stavljena pod krov, a daljnje je uređenje zastalo radi otkrića veoma starih fresaka“.¹⁴ Zorislav Horvat piše samo da se ispod otpale žbuke naziru tragovi zidnih slika, za koje smatra da su najvjerojatnije kasnogotičke.¹⁵

Dubrava u srednjem vijeku

U srednjem vijeku Dubrava je bila veliko utvrđeno naselje. Vladimir P. Goss piše da su se još prije četrdesetak godina vidjeli tragovi opkopa i nasipa, koji se na nekim mjestima naziru i danas.¹⁶ Dubrava je jedan od najstarijih posjeda Zagrebačke biskupije i jedini je posjed za koji saznajemo iz Felicijanove povelje iz 1134. godine, koji je zagrebački biskup dobio od kralja Ladislava već pri osnutku biskupi-

je.¹⁷ Granice posjeda u Felicijanovoj povelji nisu opisane, već se samo kaže da je po kraljevoj zapovijedi kapelan Cupan dao zagrebačkoj crkvi „narod Dubrave (Dumbroa) sa zemljom i šumom, koja mu pripada“ (*populum de Dumbroa cum terra et silva sibi appendente*).¹⁸

Dubravske šume s pripadajućom zemljom (*silvam Denbron cum terra ei appendente*) spominju se i 1163. godine u ispravi kojom Stjepan, sin kralja Bele II., potvrđuje da šuma i zemlja Dubrava pripadaju zagrebačkom biskupu Bernardu.¹⁹ Ispravom kralja Emerika iz 1201. godine, u kojoj kralj Emerik na molbu tadašnjeg zagrebačkog biskupa Dominika potvrđuje Zagrebačkoj biskupiji zemljišne posjede koje ona tada ima i kojima upravlja, precizno su određene granice biskupskog posjeda Dubrave, uključujući i područje kasnije izdvojenog posjeda Ivanić i granice biskupskog posjeda Čazma. Maja Cepetić piše da se Dubravski posjed protezao od potoka Črnca na zapadu do Česme na istoku, te od Moslavačke gore na jugu do Glogovnice na sjeveru (crta Sveti Ivan Žabno – Cirkvena), a to će područje zbog svog položaja i veličine biti glavnina imanja zagrebačkoga biskupa sve do ekskorporacije biskupskih posjeda tijekom druge polovice 18. stoljeća.²⁰

12 RATKOVIĆ, 2014.

13 FILIP, 2007, 23–25.

14 KOŽUL, 1999, 186.

15 HORVAT, 2020, 224, 229.

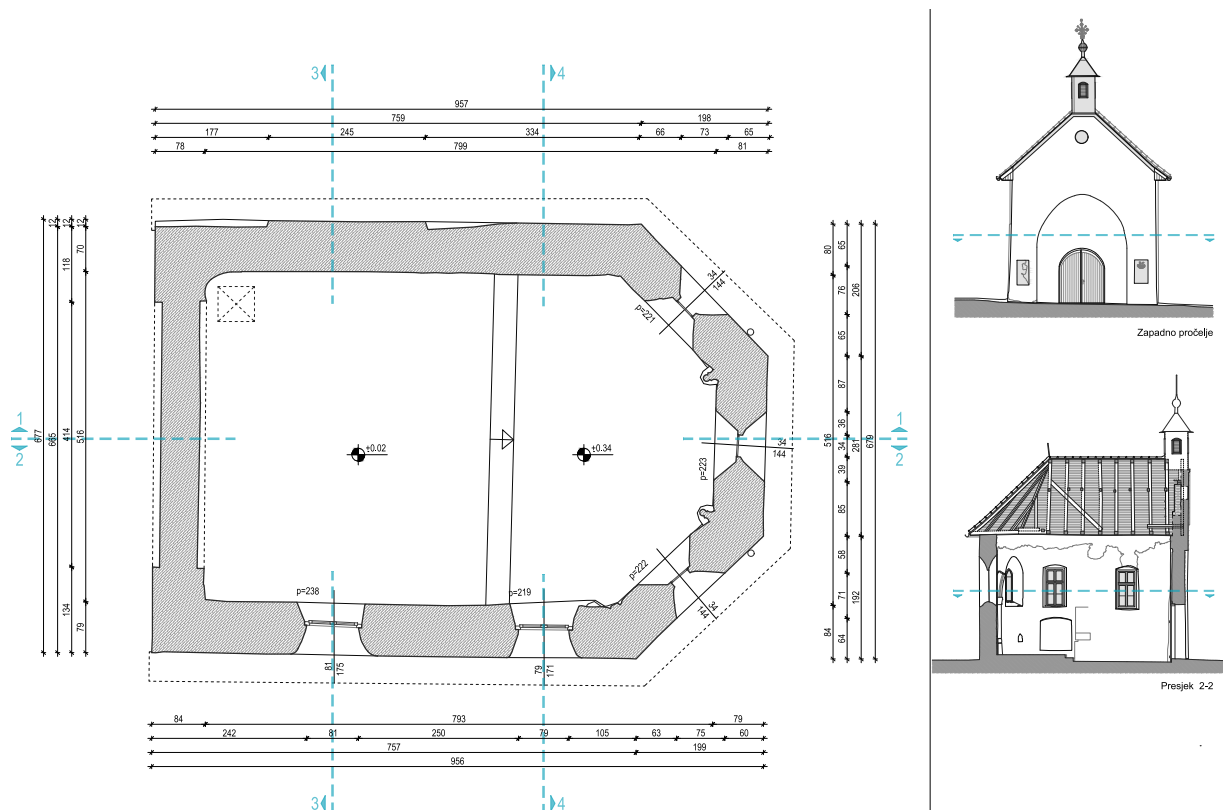
16 GOSS, 2012, 73.

17 DOBRONIĆ, 1951, 272.

18 DOBRONIĆ, 1951, 272.

19 CEPETIĆ, 2013, 218; SMIČIKLAS, 1905, 97.

20 CEPETIĆ, 2013, 220.

3. Tlocrt prizemlja kapele sv. Martina (nacrt: Vektra d.o.o., 2021.)
Floor plan of the chapel of St Martin (plan: Vektra d.o.o., 2021)

Dubrava je također poznata po tome što je ovdje 1527. godine održan sabor na kojem je slavonsko plemstvo uz pomoć bana Krste Frankopana i zagrebačkog biskupa Šimuna Erdődyja izabralo Ivana Zapolju za hrvatskog kralja.²¹ Sljedećih godina u Dubravi je održano još nekoliko Hrvatskih sabora.²²

Povijest kapele sv. Martina u Dubravi

S obzirom na podatak iz Felicijanove povelje, iz 1134. godine, da je kralj Ladislav prilikom osnutka darovao Zagrebačkoj biskupiji veliki posjed u Dubravi, možemo pretpostaviti da je ubrzo nakon toga ovdje osnovana župa i sagrađena crkva, a župna crkva sv. Margarete prvi put se spominje 1269. godine.²³ Prvo spominjanje crkve sv. Martina u Dubravi je 1315. godine, kada se spominje župnik Tomo, kao župnik crkve sv. Martina,²⁴ što pokazuje da je tada crkva sv. Martina bila župna crkva. Župnik Tomo spominje se još nekoliko puta, a 1317. godine on

popisuje mede „zemlje zvane Glogovnica (...) u nazočnosti biskupovoj”²⁵

Crkva sv. Martina spominje se i u popisu župa Zagrebačke biskupije arhidakona Goričkog 1334. godine, kada se spominje i druga dubravska crkva, crkva sv. Margarete. Tekst na latinskom jeziku glasi: „a) *Item in Dombro ecclesia beate Margarethe virginis, plebania*; b) *Item ibidem ecclesia beati Martini, usurpata plebania*”.²⁶ Po ovom podatku Josip Buturac zaključuje da su jedna i druga služile kao župna crkva, prva se nalazila u sredini naselja, unutar tvrđe, a druga izvan naselja, na današnjem groblju.²⁷ Spominjanje župne crkve sv. Margarete 1269. godine, a crkve sv. Martina 1315., kao i spominjanje obje crkve u popisu župa 1334. godine, dopušta pretpostavku da su prve crkve na ovim lokalitetima mogle biti izgrađene ranije, možda i u 13. stoljeću, iako u recentnim konzervatorsko-restauratorskim istraživanjima kapele sv. Martina nisu pronađeni materijalni dokazi koji bi tu pretpostavku mogli pouzdati.

U popisu župa Zagrebačke biskupije iz 1501. godine ne spominje se nijedna dubravska crkva. Zorislav Horvat smatra da bi razlog mogao biti to što su obje crkve tada

21 SZABO, 2006, 101; Zapolja, Ivan. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 26. 10. 2021. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=66875>

22 HORVAT, 2020, 223.

23 BUTURAC, 1984a, 35.

24 ŠUSTEK, 1929, 22.

25 HORVAT, 2020, 222.

26 BUTURAC, 1984b, 95.

27 BUTURAC, 1984a, 35.

bile pregrađivane, te zaključuje kako ovo pretpostavljeno vrijeme pregradnje potpuno odgovara stilskim značajkama obiju crkvi, i Sv. Martina i Sv. Margarete.²⁸ Ljudevit Šustek piše da su obje crkve u Dubravi građene „oko 1500. godine”,²⁹ ali ne navodi izvor ovog podatka, pa je upitna njegova vjerodostojnost. Zorislav Horvat pretpostavlja da su u to vrijeme u Dubravi vjerojatno bili izgrađeni i kaštel i utvrde.³⁰ Gjuro Szabo piše da je Dubrava bila dobro utvrđena, okružena zidom s devet polukula, pred kojim je bila oveća graba, a u jednom je kutu bio grad u obliku četvorine s četiri ugaone kule. Također navodi da je crkva stajala pred gradom.³¹ To se vjerojatno odnosi na crkvu sv. Martina jer je župna crkva sv. Margarete smještena unutar gradskih zidina.

Godine 1552., Ulama-beg, požeški sandžakbeg, osvaja Viroviticu i Čazmu, a branitelji dubravske utvrde, preslabi za obranu, sami pale utvrdu i bježe.³² Tom prilikom osvojen je jugoistočni dio posjeda Dubrava, dok sam grad Dubravu Osmanlije nisu nikada osvojile, ali mu je dugo prijetila opasnost.³³ Tada je vjerojatno stradala i crkva sv. Martina koja se nalazila izvan zidina utvrde. Nakon osmanlijskog napuštanja Čazme i Žitvanskog mira, početkom 17. stoljeća, ovaj kraj ponovo oživljava, a u Dubravi se popravljaju utvrda i obje crkve.³⁴

Godine 1819. lađa crkve sv. Martina iz nepoznatih je razloga porušena, a od svetišta je načinjena današnja kapela.³⁵ O tome svjedoči latinski natpis na glavnom oltaru: „Corpore Ecclesiae Diruto, solo sanctuario pro Capella relicto 1819.”³⁶ Godine 1844. kapela je stradala od „nezapamćene“ oluje, kada je srušen krov svetišta i toranj sa zvonikom. Iste godine kapela je popravljena, dobila je novi krov i drveni tornjić, a zatim je temeljito obnovljena 1927. godine. Kapela je ponovo stradala u požaru 15. veljače 1974. godine.³⁷

Konzervatorsko-restauratorska istraživanja

S obzirom na nedovoljno poznate podatke o arhitektonskoj genezi nekadašnje crkve i lošem stanju očuvanosti, kao i neadekvatnom stanju zidnih slika,³⁸ ukazala se potreba za

sustavnim i sveobuhvatnim multidisciplinarnim istraživanjima današnje kapele u cilju njezine adekvatne obnove i prezentacije. Hrvatski restauratorski zavod u dvije je kampanje, tijekom 2021. i 2022. godine, na inicijativu Bjelovarsko-križevačke biskupije i Konzervatorskog odjela u Zagrebu, pokrenuo i proveo program konzervatorsko-restauratorskih istraživanja kapele sv. Martina u Dubravi. Fokus istraživanja u 2021. godini bio je na zidnim slikama i unutrašnjosti kapele, a 2022. godine istraživanja su usmjerena na utvrđivanje građevinske geneze, razvojnih faza izgradnje te samog uređenja i preoblikovanja kapele, kao i na potvrdu pretpostavki i tezi proizašlih iz prijašnjih istraživanja.

Tlocrt kapele sv. Martina u Dubravi zaključen je s tri strane osmerokuta, pri čemu su sve tri stijene iste duljine, a južni i sjeverni zid točno su tri dužine kao one u zaključku.³⁹ (sl. 3) Na istočnom, sjeveroistočnom i jugoistočnom zidu nalaze se gotički prozori šiljatolučnog završetka, dok se na južnom zidu nalaze dva prozora plitkog lučno zaključenog završetka. Ispod istočnog prozora južnog zida nalazi se sedilija građena od opeke, a preko puta nje, na sjevernom zidu, nalaze se ostatci otučene kamene kusto-dije. Na sjeveroistočnom i jugoistočnom zidu nalaze se dvije manje niše formirane u opečnoj građi.

U zaključku svetišta sačuvani su polustupovi bez baza s kapitelima nad kojima su pete profiliranih svodnih rebara, što upućuje na to da je svetište nekada bio svodeno križnorebrastim svodom. Ostale službe svoda su odstranjene, ali su u tragovima vidljive na spoju trostranog završetka svetišta s bočnim zidovima i u zapadnim uglovima kapele. Na spoju trostranog završetka svetišta s bočnim zidovima najvjerojatnije su se nalazili snopovi od po tri stupa, simetrično smješteni na sjevernoj i južnoj strani, na što ukazuju dimenzije i preostali tragovi otučenih kamenih elemenata. Zorislav Horvat smatra da arhitektonske značajke svetišta pokazuju da je nad njim prvobitno trebao biti izveden zvjezdasti svod, no prema smjeru sačuvanih rebara, zaključuje da je izvedena inačica križnog svoda,⁴⁰ što potvrđuje i prilično velik polumjer zakrivljenih rebara. Zbog toga pretpostavlja da je u toku gradnje došlo do promjene prvotno projektiranog svodenja zvjezdistim svodom, pa je izvedena inačica križnog svoda.⁴¹

28 HORVAT, 2020, 222.

29 ŠUSTEK, 1929, 75–76.

30 HORVAT, 2020, 229.

31 SZABO, 2006, 101.

32 KRUHEK, 1995, 108.

33 DOBRONIĆ, 1951, 274.

34 HORVAT, 2020, 223; BUTURAC, 1984a, 35.

35 ŠUSTEK, 1929, 76.

36 KUKULJEVIĆ, 1891, 37.

37 KOŽUL, 1999, 183–184, 186.

38 Godine 2007. godine obavljeno je parcijalno uklanjanje naknadnih slikanih i žbukanih slojeva, kao i preventivna zaštita srednjovjekovnog oslika. Vidi više u: *Izveštaj o konzervatorsko-restauratorskim istraživanjima žbukanih i slikanih slojeva, te konsolidaciji zidnog oslika u svetišta crkve sv. Martina u 2007. godini*, Josip Brekalo i Adela Filip,

2007.; O sljedećim konzervatorskim istraživanjima arhitekture te idejnom projektu prezentacije kapele sv. Martina vidi više u: *Kapela sv. Martina u Dubravi*, Drago Miletić, Marina Valjato-Fabris, 2010., Arhiv Konzervatorskog odjela u Zagrebu.

39 HORVAT, 2020, 223.

40 Horvat donosi skicu profilacije dviju sačuvanih peta svodnih rebara u zaključku svetišta današnje kapele sv. Martina te ih datira u početak 16. stoljeća kao tip rebara s kruškastim završetkom profilacije. Sličnu profilaciju nalazimo u svetištu franjevačke crkve sv. Ivana Krstitelja u Kloštar-Ivaniću te kao spolij u zidovima barokne obnove crkve sv. Duha u Hrastovici. HORVAT, 1969, 51; HORVAT, 1992, 87.

41 HORVAT, 2020, 224, 228.

4. Arheološka sonda na sjeverozapadnom kutu kapele sv. Martina (arhiva HRZ-a, snimka: K. Gavrilica, 2022.)
Archaeological probe at the northwest corner of the chapel of St Martin (HRZ Archive, K. Gavrilica, 2022)

Na fotografiji iz 1972. godine nad zapadnim prozorom na južnom pročelju nazire se zazidani gotički prozor šiljata nadvoja,⁴² a vrh nadvoja ide do recentnog potkrovnog vijenca. Zorislav Horvat po tome zaključuje da je svetište prvotno bilo više za nekih 100 cm te da je naknadno sniženo, odnosno da prilikom obnove crkve početkom 17. stoljeća svetište više nije imalo križno-rebrasti svod, već je bilo natkriveno ravnim stropom.⁴³

Sondiranjem žbukanih i slikanih slojeva, nadopunjenih povijesnim i arheološkim istraživanjima, utvrđena je kronologija razvojnih faza nekadašnje crkve. S obzirom na to da je prvo spominjanje župne crkve sv. Martina 1315. godine, pretpostavlja se da je crkva građena početkom 14. stoljeća, što bi najraniju fazu izgradnje crkve smjestilo u ranogotičko razdoblje. Crkva je, prema provedenim istraživanjima, u najranijoj fazi imala poligonalno zaključeno svetište na koje se nastavljala nešto šira lađa, dužine 18 metara, a uz sjeverni zid svetišta bila je podignuta svođena sakristija. Arheološkim sondama pronađena je temeljna stopa sjevernog zida broda crkve, sjeverno rame i temelj zapadnog zida, što je potvrdilo istovremenu gradnju postojeće kapele, odnosno nekadašnjeg svetišta, porušene lađe i sakristije crkve, čime su utvrđeni njezini osnovni gabariti.⁴⁴ (sl. 4) Međutim, s obzirom na okolne grobove, nije bilo moguće provesti cjelovita arheološka istraživanja koja bi nam vjerojatno dala više podataka o eventualnom prvotnom zidanom ili drvenom sakralnom objektu na mjestu današnje kapele.

42 Horvat krivo navodi da je nadvoj vidljiv nad istočnim prozorom. Na spomenutoj fotografiji iz 1972. godine nad istočnim prozorom južnog pročelja nisu vidljiva oštećenja žbuke, dok je nad zapadnim prozorom žbuka oštećena i nazire se šiljati završetak.

43 HORVAT, 2020, 224.

44 *Stručni izvještaj o arheološkom nadzoru, Dubrava, crkva sv. Martina*, doc. dr. sc. Ana Azinović Bebek i David Bergant, 2022., Hrvatski restauratorski zavod.

Istraživanja su pokazala da je prvobitna crkva bila podignuta na kamenim temeljima te da je bila građena opekom koja je vezana svijetlo oker vapnenom žbukom, s velikom količinom sitnih granulata vapna, kamenčića i mljevene opeke. Trostrani završetak svetišta bio je rastvoren šiljastim gotičkim prozorima većeg formata od postojećeg, dok se na južnom zidu, na mjestu današnjeg zapadnog prozora, nalazio jedan gotički prozor. Sedilija je bila nadvišena trima zidanim gotičkim lukovima. U zidovima zaključka bile su formirane dvije manje niše te jedna veća niša na sjevernom zidu, vjerojatno za liturgijske svrhe. Otkriveni trag rupe za umetanje drvene grede nađen na zapadnom zidu, pokazuje da je svetište u tom razdoblju bilo pokriveno ravnim drvenim stropom, moguće s oslikanim tabulatom. Unutrašnjost crkve bila je ožbukana tankim slojem žbuke, istovjetne vezivnoj, zatim obijeljena i ukrašena crvenim posvetnim križevima, čiji su tragovi nađeni na sjeveroistočnoj plohi zida zaključka.

U velikom građevnom zahvatu, datiranom u sredinu 15. stoljeća, nad svetištem se gradi križno-rebrasti svod koji se oslanja na službe izvedene kao jednostruki i trostruki kameni polustupovi i profilirana rebra. Skraćuju se prozorski otvori, a zbog ugradnje kamenih službi sužava se format starije sedilije sa zapadne strane. Na sjevernom se zidu u stariju opečnu nišu ugrađuje visoka kamena kustodija.⁴⁵ Na zidove svetišta tadašnje velike gotičke crkve nanose se dva žbukana sloja, na kojima je izveden figuralni srednjovjekovni oslik koncipiran u registrima odijeljenim bordurama, i dekorativnim uzorcima na trijumfalnom luku. (sl. 5, 6) Može se pretpostaviti da je tadašnja crkva bila velika i značajna gotička građevina, sa svođenim i oslikanim svetištem na koje se nastavljala lađa, o kojoj, nažalost, nemamo detaljnijih podataka.

Crkva sv. Martina, koja se nalazila izvan zidina utvrde, vjerojatno je stradala 1552. godine kada Dubravu i okolice napadaju Osmanlije. Utvrda i obje crkve u Dubravi popravljaju se nakon Žitvanskog mira 1606. godine.⁴⁶ Prestankom ratne opasnosti počinje sljedeća, treća faza obnove i preoblikovanja crkve sv. Martina. Može se pretpostaviti je da, zbog navedenih nesigurnih okolnosti, crkva nije adekvatno održavana te je kroz duži period bila zapuštena, zbog čega je vjerojatno došlo do urušavanja svoda svetišta, koji je zamijenjen ravnim stropom. Zbog toga se, na mjestu nedostajućih kamenih elemenata, uklanjaju preostala svodna rebra te se u gornjim zonama zidova izvode popravci novom, neuredno zidanom, opečnom građom. Na južnom zidu, iznad sedilije, otvara se novi prozor plitkog lučnog zaključka, zbog čega dolazi do promjene

45 Površina kustodije do te je mjere oštećena, odnosno otučena, da više ne postoje tragovi klesarske obrade, osim što se u donjoj polovici nazire obrub nekadašnje niše kustodije. Na temelju zatečenih podataka, nije ju moguće preciznije datirati.

46 BUTURAC, 1984a, 35; HORVAT, 2020, 223.

5. Pogled na trostrani završetak svetišta kapele sv. Martina (arhiva HRZ-a, snimka: K. Gavrilica, 2022.)
Three-sided end of the sanctuary of the chapel of St Martin (HRZ Archive, K. Gavrilica, 2022)

6. Pogled na zapadni zid kapele i zazidani trijumfalni luk (arhiva HRZ-a, snimka: K. Gavrilica, 2022.)
West wall of the chapel and brick triumphal arch (HRZ Archive, K. Gavrilica, 2022)

7. Sonda 9, istočni zid svetišta (arhiva HRZ-a, snimka: K. Gavrilica, 2022.)
Probe 9, east wall of the sanctuary (HRZ Archive, K. Gavrilica, 2022)

formata nadvoja sedilije. Sve navedene arhitektonske promjene i popravci na zidovima izvedeni su opekom, vezanom smeđom „zemljanom“ žbukom, punom vidljivih bijelih granula vapna, te bijeljene, pokrivajući srednjovjekovni oslik. (sl. 7)

O izgledu crkve sv. Martina u 17. stoljeću saznajemo iz opisa vizitatora. Kanonska vizitacija iz 1650. godine bilježi da je crkva dobro pokrivena, ima zidani oltar i drveni izrezbareni retabl.⁴⁷ U Kanonskoj vizitaciji iz 1679. godine vizitator Nedelko piše da je crkva sv. Martina popravljena, te da je obnovljenu crkvu posvetio je biskup Petar Petretić (1648 – 1667).⁴⁸

U opisu crkve vizitator Nedelko bilježi da je bila dosta velika, s osam prozora i dvojim vratima. Nad vratima sa zapadne strane nalazio se kor, a povrh njega toranj sa zvonom. U unutrašnjosti su bila tri oltara. U sredini glavnog oltara bio je kip Blažene Djevice Marije, a sa strane, među stupovima, slike arhanđela Gabrijela i Mihovila. U gornjem dijelu nalazila se slika sv. Martina na konju kako nišani kopljem na zmaja. U gornjoj zoni oltara bili su kipovi sv. Katarine i sv. Barbare. Sa strane bili su oltari sv. Ante i Navještenja Marijina.⁴⁹

S obzirom na opis crkve koji nam donose spomenute kanonske vizitacije, te na rezultate konzervatorsko-restauratorskih istraživanja, sljedeću obnovu crkva je doživjela sredinom 17. stoljeća. Tada se uklanja kameno trostuplje smješteno na južnom i sjevernom zidu svetišta, a nastale praznine zapunjavaju se opekom, vezanom svijetlo sivom, čvrstom žbukom, punom većih granula vapna i sitnih agregata (kamenčića). Istovremeno dolazi do preoblikovanja obaju prozora na južnom zidu svetišta, koji dobivaju isti, postojeći format uspravnog pravokutnika sa segmentnim

zaključkom. Istovjetnom građom i vezivom zazidana je niša ulaza prema sakristiji, koja tada više ne postoji, s obzirom na to da kanonska vizitacija iz 1687. godine bilježi da crkva više nema sakristiju.⁵⁰ (sl. 8, 9)

Nakon arhitektonskih preoblikovanja i popravaka zidova, stariji, oštećeni žbukani slojevi na zidovima svetišta popravljaju se žbukom, karakterističnom za ovu fazu iz druge polovice 17. stoljeća. Zidne se plohe objeljuju, samo se otvor šiljatog trijumfalnog luka naglašava trakom od crnih i žutih kvadara koji prate njegov oblik. Zbog kasnijih oštećenja i intervencija, ostali tragovi baroknog oslika iz ove faze nisu nađeni. Iako su razlozi nepoznati, crkva je početkom 19. stoljeća očito bila u lošem stanju, stoga je 1819. godine odlučeno da se lađa crkve poruši, a od svetišta nekadašnje veće crkve formirana je kapela u današnjem gabaritu.⁵¹ Zazid trijumfalnog luka vezan je rahlom sivom žbukom te objeljen.

Kapela je pretrpjela štetu u velikoj oluji 1844. godine, kada su joj teško oštećen krov i zvonik.⁵² Kapela je iste godine popravljena, dobila je novi krov i zvonik, a sjeveroistočni i istočni zid zaključka izvana su zazidani i ožbukani zbog izloženosti vjetru i kiši. Temeljitu obnovu unutrašnjosti kapela doživljava 1927. godine, pri čemu se izvodi oslik sa sivim stiliziranim kvadriranim crnim linijama, čiji su tragovi i danas vidljivi na zazidu trijumfalnog luka. (sl. 10) Strop je izveden širokim daskama sa slikanim zvjezdicama, a u gornjim zonama zidova prati ga široka, šablonski izvedena traka, sačinjena od niza medaljona s prikazom žita i ovulusa. (sl. 11) Tijekom ovih radova, zazidan je i treći, jugoistočni prozor zaključka, a sve tri zazidane gotičke prozorske niše se oslikavaju s marmorizacijom i naslikanim prozorskim rešetkama na zazidu. (sl. 12)

Kapela je ponovno stradala 15. veljače 1974. godine u požaru, kada je izgorio sav pokretni inventar i krov.⁵³ Obnovljena je tijekom sljedeće godine, na porušenoj građi zidova u gornjim zonama napravljen je betonski serklaž, dobila je novo krovništvo i daščani strop. Kako navodi Stjepan Kožul, daljnje uređenje kapele je zastalo 1975. godine radi otkrića srednjovjekovnog zidnog oslika na zidovima.⁵⁴

Srednjovjekovne zidne slike

Konzervatorsko-restauratorskim istraživanjima u kapeli sv. Martina, provedenima 2021. – 2022. godine, utvrđeni su tragovi višestrukih žbukanih i slikanih slojeva. Na srednjovjekovnim zidnim slikama nalazi se jedan ili više

47 BUTURAC, 1984a, 43.

48 Nadbiskupijski arhiv Zagreb (dalje NAZ), *Liber can. visitat. arhid. čazm., an. 1679., Parochia dombrensis, capela sv. Martini.*

49 *Liber can. visitat. arhid. čazm., an. 1683., Parochia dombrensis, capela s. Martini,* prema ŠUSTEK, 1929, 76; KOŽUL, 1999, 184–186.

50 NAZ, *Liber can. visitat. arhid. čazm., an. 1687., Parochia dombrensis, capela sv. Martini.*

51 ŠUSTEK, 1929, 76.

52 KOŽUL, 1999, 186.

53 KOŽUL, 1999, 183–184.

54 KOŽUL, 1999, 186.

8. Pogled na južni zid kapele sv. Martina (arhiva HRZ-a, snimka: K. Gavrilica, 2022.)
South wall of the chapel of St Martin (HRZ Archive, K. Gavrilica, 2022)

9. Pogled na sjeverni zid kapele sv. Martina (arhiva HRZ-a, snimka: K. Gavrilica, 2022.)
North wall of the chapel of St Martin (HRZ Archive, K. Gavrilica, 2022)

10. Sonda 26, gornja zona zapadnog zida kapele sv. Martina (arhiva HRZ-a, snimka: K. Gavrilica, 2022.)
Probe 26, upper zone of the west wall of the chapel of St Martin (HRZ Archive, K. Gavrilica, 2022)

novijih slojeva žbuke, u čemu se odražavaju različite faze oblikovanja svetišta tijekom stoljeća, dok su mjestimično slojevi površinskih žbuka otpali do opečne građe.

Ostatci srednjovjekovnih zidnih slika pronađeni su u zaključku svetišta, u špaletama prozora, na svodnim rebrima te na južnom i zapadnom zidu uz trijumfalni luk, pa možemo zaključiti da je cijelo svetište nekadašnje crkve vjerojatno bilo oslikano. S obzirom na tragove boje na rebrima, koja predstavljaju ostatak nekadašnjeg križnog-rebrastog svoda, vjerojatno su i svodna polja bila oslikana. Najviše ulomaka zidnih slika vidi se u pojasu u visini prozora, na zidovima trostranog završetka svetišta.

Na prvi žbukani sloj na opečnoj građi, datiran početkom 14. stoljeća,⁵⁵ sredinom 15. stoljeća nanesen je sljedeći, prihvatni žbukani sloj *arriccio*. Na oštećenim rubovima oslika vidljivo je da je tanki završni sloj žbuke, *intonaco*, na kojem je izveden oslik, nanesen izravno na prethodno oličen prihvatni žbukani sloj.⁵⁶ Zidne slike znatno su oštećene te su zatečena raznovrsna oštećenja u žbukonom i slikanom sloju.⁵⁷ Vezivna su svojstva slikanog sloja oslabljena te se na mnogim mjestima ljuska i praškasto osipa. S nekoliko su mjesta uzeti uzorci za laboratorijske analize te su dobiveni podaci o korištenoj paleti pigmentata, sastavu žbuka, veziva i soli.⁵⁸ Analiza veziva pokazala je da slikani sloj ne sadrži nikakvo organsko vezivo, što ne isključuje mogućnost da se organska komponentna isprala s oslika tijekom vremena, s obzirom na

velika oštećenja koje je crkva pretrpjela kroz stoljeća, za razliku od detektiranog kalcijevog karbonata, odnosno vapna. Analiza pigmentata ukazuje na prisutnost željeznih oksida,⁵⁹ cinkove bijele, malahita,⁶⁰ organske crne, i umbre. S obzirom na to da su i malahit i olovna bijela pogodne za rad *a secco* i uglavnom se ne rade *a fresco*,⁶¹ vrlo je izgledno da je izvorna tehnologija izrade zidnog oslika izvedena u *secco* tehnici, na što upućuje i stanje zatečenog zidnog oslika.

Tehnološka kvaliteta srednjovjekovnih zidnih slika dosta je loša, a s obzirom na to da su izvedene *a secco*, najčešće su obrisani gornji dijelovi oslika, što otežava čitanje ikonografskih, stilskih i morfoloških elemenata. Najbolje je sačuvan svetački lik s lijeve strane prozorske niše na jugoistočnom zidu. (sl. 13) Svetac je odjeven u dalmatiku svijetlo žute boje, ispod koje u donjem dijelu proviruju nabori zelene haljine. U lijevoj ruci savijenoj na prsima nosi knjigu, dok mu je desna ruka pružena ispred tijela. Smješten je u pravokutnoj niši. Gornja stranica niše slikana je zelenom bojom, pozadina je slikana tamno crvenom bojom, dok je bočna, desna stranica slikana svjetlijom crvenom nijansom. U vrhu ove bočne stranice arhitektonske niše naslikana je mala gotička bifora s trilobalnim lukovima i četverolistom u vrhu.

Na osnovnoj ružičastoj boji inkarnata, blagim sjenčanjem, modelirana je fizionomija lica, a ružičastom bojom inkarnata slikane su i ruke. Nabori na dalmatici slikani su tankim crvenim linijama uz blago sjenčanje. Nabori na zelenoj haljini koja u dnu proviruje ispod dalmatike, slikani su crvenim linijama, a na tlu se lijepo lome u bogatim snopovima, izvedenim linearno. Iznad prizora sa svecem nalazi se ulomak bordure s motivom crnih četverolista, izvedenih šablonom na pozadini koja se sastoji od crvene i bijele paralelne trake, uokvirene trakama sivo modre boje, a ista bordura prati i gornji rub prozora desno od sveca.

U niši prozora na istočnom zidu vide se ostatci haljina svetačkih likova, po jednog sa svake strane. Ovi ostatci puno su slabije sačuvani, stoga se ne mogu razabrati pojedinačni detalji. Na haljini lika s južne strane prozorske niše vidi se gornji dio kraće haljine koji u dnu trokutasto završava i prekriva donji dio dulje haljine s naborima u dnu, na sličan način kao i kod lika u jugoistočnom prozoru. Gornji dio haljine slikan je tamnom, gotovo crnom bojom, dok je donji dio haljine slikan žutom bojom, sličnom boji dalmatike prvog lika. (sl. 14)

55 Na prvom žbukanom sloju na građi vidljiv je sloj bijelog naliča na kojem su, crvenim pigmentom, izvedeni posvetni križevi, nastali vjerojatno pri posvećivanju crkve.

56 Prihvatni žbukani sloj oličen je bijelim vapnenim naličem prije nanošenja završnog žbuknog sloja na kojem je izveden oslik.

57 Na stupanj očuvanosti utječe i tehnologija izvedbe, sastav i svojstva materijala, kao i uporaba te održavanje građevine.

58 U sklopu istraživanja napravljene su laboratorijske analize u Prirodoslovnom laboratoriju Hrvatskog restauratorskog zavoda.

59 Oksidi željeza koriste se kao pigment u bojama i u spektru su zemljanih boja, poput žute, narančaste, crvene, smeđe i crne. To su prirodni pigmenti postojani na svjetlost, vlagu, visoke temperature te lužine i kiseline. Kompatibilni su sa svim vezivima i izrazito se dobro ponašaju u vapnu.

60 CENNINI, 2007, 59.

61 CENNINI, 2007, 77.

11. Pogled na oslik 20. st. i oltar iz 17. st. (Fototeka MKM, snimka: V. Bradač, 1954., inv.br.:15311, neg.: II-2741)
Painted layers from the 20th century, and altar from the 17th (V. Bradač, MKM Photo Archive, 1954, inv. no.: 15311, neg.: II-2741)

12. Detalj unutrašnjosti – gotički prozori s odbijenim rebrom (Fototeka MKM, 1954., snimka: V. Bradač, inv.br.: 15137, neg.: I-H-103)
Detail of the interior: Gothic windows with broken ribs (V. Bradač, MKM Photo Archive, 1954, inv. no.: 15137, neg.: I-H-103)

Svetački lik u jugoistočnom prozoru, odjeven u dalmatiku prebačenu preko dugačke haljine, prema ovim ikonografskim elementima odjeće vjerojatno predstavlja nekog svetog đakona, a zbog nedostatka drugih ikonografskih detalja ne možemo točno utvrditi o kojem se svecu radi. Đakon je prvi od viših svećeničkih redova, ustanovljen već u apostolsko doba, a prvi đakoni, koji se najčešće prikazuju u umjetnosti, bili su sv. Stjepan i sv. Lovro,⁶² pa se možda radi o prikazu jednog od ove dvojice svetaca, štovanih već od početaka kršćanstva i predstavljenih na nekim od najranijih ostvarenja kršćanske umjetnosti. Prikazana knjiga u svećevoj lijevo ruci možda bi mogla upućivati da se radi o sv. Stjepanu, s obzirom na to da knjiga, kada označava Stari Zavjet, može biti njegov atribut.⁶³

Naveli smo već da mali ulomci zidnih slika pronađeni na svim zidovima svetišta kapele sv. Martina pokazuju da je cijelo svetište bilo oslikano, a jednaka vezivna žbuka na svim zidovima upućuje da je oslikano istovremeno, cjelovitim ciklusom zidnih slika. Zbog malog broja sačuvanih ulomaka teško je odrediti kakav je ikonografski program mogao biti izveden u svetištu.

Na zidnim plohamo između prozora vide se veće površine prekrivene crvenom bojom, dok su uz ostatke svodnih rebara sačuvane paralelne linije izvedene crvenom i bijelom bojom, koje su vjerojatno predstavljale pozadinu na

kojoj je slikan ornamentalni uzorak bordura. Uz rub trijumfalnog luka, prema unutrašnjosti, vidljivi su ostatci slikane crvene trake koja je pratila vanjski rub trijumfalnog luka. Prema ovakvom rasporedu bojenih i oslikanih površina na zaključnim zidovima svetišta, može se zaključiti da su prozorske niše bile oslikane svetačkim likovima, dok su zidne plohe između njih bile oslikane crvenom bojom i ornamentalnim uzorkom bordura.

Detalj bordure iznad lika svetog đakona u jugoistočnom prozoru, s motivom malih crnih četverolista izvedenih šablonom na pozadini od crvenih i bijelih paralelnih traka, uz ulomke crvenih traka na drugim zidovima, pokazuje vjerojatno da su na svim zidovima svetišta bili slikani ovakvi ornamentalni okviri unutar kojih su bili raspoređeni prizori. U donjem pojasu zidova vjerojatno se nalazila slikana zavjesa, kao što je bio običaj u većini oslikanih srednjovjekovnih crkava.

Slikanje svetačkih likova u prozorima trostranog završetka svetišta, na mjestu koje ima značajno mjesto u ikonografskoj topografiji crkve, može upućivati da je prikazivanje svetačkih likova imalo značajnu ulogu u ikonografskom programu zidnih slika u svetištu. Ikonografski program svetišta s velikim brojem svetačkih likova nalazimo u kapeli sv. Majke Božje Gorske u Loboru, na zidnim slikama iz prve polovice 15. stoljeća.⁶⁴ Istočni,

62 BADURINA, 1985, 212.

63 BADURINA, 1985, 332.

64 RATKOVČIĆ, 2014, 168.

13. Pogled na sjevernu stranu prozorske niše jugoistočnog zida svetišta (arhiva HRZ-a, snimka: K. Gavrilica, 2022.)
North side of the window niche on the southeast wall of the sanctuary (HRZ Archive, K. Gavrilica, 2022)

jugoistočni i južni zid svetišta loborske kapele podijeljeni su u polja u kojima su slikani pojedinačni svetački likovi.⁶⁵

Vidjeli smo da je u Kanonskoj vizitaciji iz 1679. godine zabilježen opis glavnog oltara, koji je vjerojatno postavljen prilikom obnove crkve sv. Martina u prvoj polovici 17. stoljeća. Ovaj ikonografski program baroknog oltara u crkvi sv. Martina možda se može povezati s njezinom ulogom grobljanske crkve i tumačiti u eshatološkom kontekstu, kao što Ana Deanović tumači svetački likove

prikazane u svetištu kapele Majke Božje Gorske u Loboru.⁶⁶ Uz arhandela Gabrijela, Božjeg glasnika i Mihovila, vojskovođu nebeske vojske, sv. Katarina je pomoćnica umirućeg, sv. Barbara zaštitnica od nenadane smrti, a sv. Antun Opat zaštitnik je od paklene vatre.⁶⁷

Tradicija štovanja i prikazivanja nekih svetačkih likova u crkvi sv. Martina mogla se održati i prenositi tijekom stoljeća, kao što je zabilježeno u prikazima ugarskih

65 RATKOVČIĆ, 2014, 167.

66 DEANOVIĆ, 1969–1970, 75.

67 DEANOVIĆ, 1969–1970, 75.

svetih vladara na oltarima zagrebačke katedrale.⁶⁸ Možda možemo očekivati da se na oltarima postavljenima u crkvi sv. Martina u prvoj polovici 17. stoljeća, zadržalo štovanje svetaca koji su i ranije štovani u ovoj crkvi, pa su neki od svetačkih likova zabilježenih na baroknim oltarima iz 17. stoljeća, mogli biti prikazani i u ciklusu srednjovjekovnih zidnih slika u svetištu. Svakako možemo pretpostaviti da je jedan od prikazanih likova bio sv. Martin, zaštitnik crkve, a velika je vjerojatnost i da je bila prikazana sv. Margareta, zaštitnica župne crkve u Dubravi.

Nabori na zelenoj haljini svetog đakona, koji se slažu u snopovima i blago padaju prema tlu, kao i blago sjenčanje inkarnata, pokazuju utjecaje mekog stila srednje Europe, koji se na zidnim slikama u kontinentalnoj Hrvatskoj zapažaju u prvoj polovici i sredinom 15. stoljeća, najviše na zidnim slikama u Hrvatskom zagorju, u kapeli Majke Božje Gorske u Loboru, kapeli sv. Martina u Martinšćini, kapeli sv. Ivana u Ivaniću Miljanskom i župnoj crkvi Uznesenja Blažene Djevice Marije u Zajezdi. Na datiranje sredinom 15. stoljeća zidnih slika u kapeli sv. Martina upućuje i slikanje duboke, pravokutne arhitektonske niše unutar koje je smješten svetački lik, kao i gotički prozori s četverolistima slikani na bočnoj stranici niše.

Ikonografija zidnih slika s nizanjem svetačkih likova u središnjem pojasu zidova svetišta također pripada kasnijem periodu gotičkog slikarstva, iz sredine 15. stoljeća, kada svetački likovi počinju zauzimati sve značajniju ulogu u ikonografskim programima svetišta. Spomenuli smo već da pojedinačni likovi svetaca imaju značajnu ulogu u ikonografskom programu zidnih slika u kapeli Majke Božje Gorske u Loboru, koje se također mogu povezati s utjecajima mekog stila srednje Europe, datiranih u prvu polovicu 15. stoljeća.⁶⁹

Bordura sa sitnim crnim uzorkom četverolista, izvedenim šablonom, obilježje je gotičkog slikarstva sredine i druge polovice 15. stoljeća. Ovakvu borduru također nalazimo na zidnim slikama u kapeli Majke Božje Gorske u Loboru, kapeli sv. Martina u Martinšćini, kapeli sv. Ivana u Ivaniću Miljanskom i župnoj crkvi Uznesenja Blažene Djevice Marije u Zajezdi, koji su povezani s utjecajima mekog stila srednje Europe i datirani u prvu polovicu i sredinu 15. stoljeća. Prisustvo ikonografskih, stilskih i morfoloških elemenata na zidnim slikama u kapeli sv. Martina u Dubravi, koji se mogu povezati s utjecajima mekog stila kakve nalazimo na skupini zidnih slika u Hrvatskom zagorju, upućuju vjerojatno da se i zidne slike u kapeli sv. Martina mogu datirati u ovo vrijeme, oko sredine 15. stoljeća.

Na području Prigorja srednjovjekovne zidne slike nalaze se u crkvi sv. Križa u Križevcima i župnoj crkvi sv. Brcka

14. Pogled na južnu stranu prozorske niše istočnog zida svetišta (arhiva HRZ-a, snimka: K. Gavrilica, 2022.)
South side of the window niche on the east wall of the sanctuary (HRZ Archive, K. Gavrilica, 2022)

u Kalniku. Zidne slike u crkvi sv. Križa i u lađi crkve sv. Brcka, imaju obilježja talijanskog trećentističkog slikarstva i datirane su u drugu polovicu 14. stoljeća, dok se zidne slike u svetištu crkve sv. Brcka datiraju oko godine 1518., prema zabilježenoj godini izgradnje svetišta, i povezuju se s djelovanjem domaće slikarske radionice.⁷⁰ Ulomci zidnih slika u kapeli sv. Martina u Dubravi ne pokazuju zajednička likovna obilježja sa zidnim slikama na ovim lokalitetima i predstavljaju primjer slikarstva sredine 15. stoljeća, koji proširuje saznanja o slikarskoj djelatnosti na području Prigorja u srednjovjekovnim stoljećima.

Na osnovu svoje analize stilskih značajki arhitekture svetišta, Zorislav Horvat zaključuje da je crkva sv. Martina izgrađena početkom 16. stoljeća te navodi podatak koji donosi župnik Ljudevit Šustek, da je crkva sagrađena „oko 1500. godine“,⁷¹ iako ovaj podatak župnika Šusteka nije potvrđen navođenjem izvora.

68 ŠOUREK, 2017, 50–51.

69 RATKOVIĆIĆ, 2014, 168.

70 RATKOVIĆIĆ, 2014, 153.

71 HORVAT, 2020, 225; ŠUSTEK, 1929, 75–76.

Ikonografski, stilski i morfološki elementi koji se mogu očitati na slabo sačuvanim ulomcima zidnih slika u svetištu kapele sv. Martina, povezani su s obilježjima koja se na zidnim slikama na području sjeverne Hrvatske pojavljuju oko sredine 15. stoljeća, što pruža i vremenski okvir za datiranje pretežito izgubljenog ciklusa zidnih slika u svetištu kapele sv. Martina.

Konzervatorsko-restauratorska istraživanja arhitekture i uzoraka žbuke sa zidova kapele pokazala su da su zidne slike izvedene na trećem sloju žbuke. Utvrđeno je postojanje prvog sloja žbuke istovjetne vezivnoj, koji je obijeljen i oslikan crvenim posvetnim križevima, čiji tragovi su nađeni na sjeveroistočnoj plohi zida zaključka. Na ovaj sloj žbuke nanesen je sljedeći, prihvatni žbukani sloj *arriccio*, i tanki završni sloj *intonaco*, na kojem je izveden oslik.

Ova dva sloja žbuke možemo datirati u sredinu 15. stoljeća, prema datiranju zidnih slika, što pokazuje da je prvi žbukani sloj raniji, odnosno potvrđuje pretpostavku o ranijoj gradnji crkve, možda početkom 14. stoljeća, s obzirom na to da se crkva spominje kao župna crkva već 1315. godine. Time smo pretpostavili raniju gradnju i oslikavanje svetišta, od kraja 15. stoljeća, kako predlaže Zorislav Horvat i nepoznati izvor koji navodi Ljudevit Šustek.

Zaključna razmatranja

Konzervatorsko-restauratorska istraživanja u kapeli sv. Martina u Dubravi kraj Vrbovca, izvedena 2021. i 2022.

Literatura:

AZINOVIĆ BEBEK ANA, BERGANT DAVID, *Stručni izvještaj o arheološkom nadzoru, Dubrava, crkva sv. Martina*, 2022., Arhiv Hrvatskog restauratorskog zavoda
 BADURINA ANĐELKO (ur.), *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, Zagreb, 1985.
 BREKALO JOSIP, FILIP ADELA, *Izvještaj o konzervatorsko-restauratorskim istraživanjima žbukanih i slikanih slojeva, te konsolidaciji zidnog oslika u svetištu crkve sv. Martina u 2007. godini*, Zagreb, 2007.
 BUTURAC JOSIP (A), *Vrbovec i okolica*, Književno društvo sv. Ćirila i Metoda, Zagreb, 1984.
 BUTURAC JOSIP (B), *Popis župa zagrebačke biskupije 1334. i 1501. godine*, *Starine JAZU*, 59, Zagreb 1984. 43–108
 CENNINI CENNINO, *Knjiga o umjetnosti/Il libro dell' arte*, Zagreb, 2007., 59–77
 CEPETIĆ MAJA, *Granice srednjovjekovnih biskupskih posjeda Dubrave, Ivanića i Čazme*, *Starohrvatska prosvjeta*, Vol. III, No. 40 (2013.), 217–232
 DEANOVIĆ ANA, *Gotičke freske u svetištu zavjetne crkve Marije Gorske kraj Lobora*, *Peristil*, 12-13 (1969–1970.), 59–78
 DOBRONIĆ LELJA, *Topografija zemljišnih posjeda zagrebačkih biskupa prema ispravi kralja Emerika iz godine 1201*, *Rad JAZU, Odjel za društvene znanosti*, Zagreb, 1951., 245–347

godine, proširila su naše razumijevanje povijesnih faza u gradnji i obnovi kapele, kao i spoznaje saznanja o tehnološkim, stilskim i ikonološkim obilježjima zidnih slika.

Istovremena gradnja postojeće kapele, odnosno nekadašnjeg svetišta, porušene lađe i sakristije potvrđena je arheološkim sondama, kojima je pronađena temeljna stopa sjevernog zida broda crkve, sjeverno rame i temelj zapadnog zida. Utvrđeno postojanje tri sloja srednjovjekovne žbuke pokazalo je dvije srednjovjekovne faze u gradnji i obnovi crkvi. Prvoj fazi gradnje crkve odgovara prvi sloj žbuke, istovjetan vezivnoj, oslikan posvetnim križevima, koji smo datirali na početak 14. stoljeća.

Druga dva sloja žbuke na kojima je izveden oslik pripadaju drugoj srednjovjekovnoj fazi gradnje i obnove crkve, koju smo datirali u sredinu 15. stoljeća, prema datiranju zidnih slika. Tada se u velikom građevinskom zahvatu nad svetištem gradi križno-rebrasti svod, oslonjen na službe koje su izvedene kao jednostruki i trostruki kameni polustupovi i profilirana rebra. Na zidovima svetišta tadašnje velike gotičke crkve izveden je ciklus srednjovjekovnih zidnih slika, danas samo fragmentarno očuvan. Ovi zahvati pokazuju da je tadašnja crkva bila velika i značajna gotička građevina, sa svodenim i oslikanim svetištem, na koje se nastavljala lađa, u skladu sa značenjem koji je Dubrava kao posjed Zagrebačke biskupije imala u srednjovjekovnim stoljećima. ■

FILIP ADELA, *Izvještaj o konzervatorsko-restauratorskim istraživanjima žbukanih i slikanih slojeva, te konsolidaciji zidnog oslika u svetištu crkve sv. Martina u Dubravi u 2007. godini*, Zagreb, 2007., Arhiv Konzervatorskog odjela u Zagrebu
 GOSS VLADIMIR PETER, *Registar položaja i spomenika ranije srednjovjekovne umjetnosti u međuriječju Save i Drave*, Zagreb, 2012.
 HORVAT ZORISLAV, *Profilacije gotičkih svodnih rebara*, *Peristil* 12-13, 1 (1969.), 50–51
 HORVAT ZORISLAV, *Katalog gotičkih profilacija: arhitektura kontinentalne Hrvatske*, Zagreb, 1992., 87
 HORVAT ZORISLAV, *Srednjovjekovna crkva sv. Martina u Dubravi kod Vrbovca; Pokušaj rekonstrukcije tlocrta*, *Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam*, Vol. 28, No. 2 (60), 2020., 220–231
 KOŽUL STJEPAN, *Sakralna umjetnost bjelovarskog kraja*, Prometej, Zagreb, 1999.
 KRUIHEK MILAN, *Ivanić Grad u sustavu slavonske granične obrane tijekom 16. i 17. stoljeća*, u: *Zbornik „900 godina Ivanića“*, Odbor za obilježavanje 900. obljetnice Ivanića, Kloštar Ivanić – Ivanić Grad – Križ, 1994., 250–274
 KRUIHEK MILAN, *Krajiške utvrde i obrana Hrvatskog kraljevstva tijekom 16. stoljeća*, Zagreb, 1995.

KUKULJEVIĆ IVAN, *Natpisi sredovječni i novovjeki u Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb, 1891.

RATKOVČIĆ ROSANA, *Srednjovjekovno zidno slikarstvo u kontinentalnoj Hrvatskoj*, Zagreb, 2014.

SMIČIKLAS TADIJA (ur.), *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*. Sv. 2, Zagreb, 1905.

SZABO GJURO, *Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb, 2006.

ŠOUREK DANKO, Arpadian Royal Cult in the Zagreb Cathedral: From Gothic to Baroque, *Radovi IPU*, 41 (2017.), 47–58

ŠUSTEK LJUDEVIT, *Dubrava u povijesti*, Zagreb, 1929.

TRUMBIĆ TEA, *Dubrava, kapela sv. Martina – zidne slike, Preliminarni stručni izvještaj*, Zagreb, 2021., Arhiv Hrvatskog restoratorskog zavoda

VALJATO-FABRIS MARINA, MILETIĆ DRAGO, *Kapela sv. Martina u Dubravi*, Zagreb, 2010., Arhiv Konzervatorskog odjela u Zagrebu

Arhivski izvori:

Nadbiskupski arhiv Zagreb (NAZ), *Liber can. visitat. arhid. čazm., an. 1683., Prochia dombrensis, capela s. Martini*

Mrežni izvori:

Zapolja, Ivan. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 26. 10. 2021. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=66875>

Summary

Rosana Ratkovčić, Tea Trumbić

NEW CONTRIBUTIONS TO RESEARCH ON THE CHAPEL OF ST MARTIN IN DUBRAVA, NEAR VRBOVAC: ARCHITECTURE AND WALL PAINTINGS

This paper presents the results of conservation and restoration research on wall paintings and architecture of the chapel of St Martin in Dubrava, near Vrbovac. The research was carried out by the Croatian Conservation Institute in 2021 and 2022 to restore and present the church. In 2021, research focused on wall paintings and the interior, and in 2022 on determining the history of construction, interior design and reconstruction of the chapel. The chronology of the phases of the chapel was determined through plaster- and paint-layer probes, and supplemented by archaeological and historical research. The research has established that a church was built at the beginning of the 14th century. The first remodelling of the church, as well as the application of partially preserved wall paintings, dates back to the mid-15th century. This was followed by Baroque-style renovations in the 17th and 18th centuries. The nave of the church was demolished in 1819, when the present-day chapel was formed from the sanctuary by bricking up the triumphal arch. The church of St Martin was first mentioned in 1315, and later in 1334, when it served as a parish church. It was probably partially demolished during the Ottoman conquest in 1552. It was later rebuilt and reconsecrated in the mid-17th century. In 1819, the nave of the church of St Martin was demolished for unknown reasons, and the present-day chapel was made from the sanctuary. It was additionally damaged in a severe storm in 1844, as well as in a fire in 1974. The chapel of St Martin has frag-

ments of wall paintings on the walls of the back end of the sanctuary, and the existence of those fragments indicates that the entire sanctuary was painted with a unique cycle of wall paintings. The best-preserved figure of a saint is on the reveal of the southeast window. On the basis of iconographic details of the clothing, it probably portrays a deacon, perhaps St Stephen. Figures of saints in the windows of the three-sided end of the sanctuary, at a location that has a significant place in the iconographic topography of the church, may indicate that the depiction of figures of saints had a significant role in the iconographic layout of wall paintings in the sanctuary. The iconographic layout of a sanctuary with a large number of saintly figures can also be found in the chapel of the Mother of God of Gorje, in Lobar, on wall paintings from the first half of the 15th century. The tradition of worshipping and depicting some saintly figures in the church of St Martin could have been preserved and passed on over the centuries. It can be assumed that the altars installed in the church of St Martin in the first half of the 17th century preserved the veneration of saints who were venerated in this church earlier, so some of the saints' figures recorded on the Baroque altars from the 17th century could also be depicted on medieval wall paintings in the sanctuary. We can certainly assume that one of the characters depicted was St Martin, the patron saint of the church, and there is a high probability that St Margaret, patroness of the parish church in Dubrava, was also portrayed. In the

Prigorje region, medieval wall paintings can be found in the church of the Holy Cross in Križevci and the parish church of St Brice in Kalnik. Wall paintings in the church of the Holy Cross and in the nave of the church of St Brice have characteristics of Italian Trecento paintings and are dated to the second half of the 14th century, while the wall paintings in the sanctuary of the church of St Brice date around 1518, according to the recorded year of construction of the sanctuary, and are associated with the activities of the local painting workshop. Fragments of wall paintings in the chapel of St Martin in Dubrava do not share common characteristics with the wall paintings in these churches. They are an example of paintings from the middle or second half of the 15th century, and help expand our knowledge about painting in Prigorje during the Middle Ages. Iconographic, stylistic and morphological elements that can be observed on poorly preserved fragments of wall paintings in the sanctuary of the chapel of

St Martin are connected with characteristics that appear on wall paintings in northern Croatia around the mid-15th century, which also provides a time frame for dating the lost cycle of wall paintings in the sanctuary of the chapel of St Martin. Conservation and restoration research established there were two medieval phases of construction and renovation of the church of St Martin. We dated the construction of the church to the beginning of the 14th century. The cross-ribbed vault and wall paintings in the sanctuary were added in the mid-15th century. We can assume the construction and painting of the sanctuary happened earlier than the end of the 15th century, as suggested by earlier researchers.

KEYWORDS: chapel of St Martin in Dubrava near Vrbovec, conservation and restoration, Diocese of Zagreb, northern Croatia, Gothic architecture, polygonal sanctuary, medieval wall paintings, soft style